

Թարգմանութիւնք բնագրաց հին լեզուի ուսման համար:

Եղիշէի գիրքը հայ մատենագրութեան առաջին կարգի երկերէն է թէ նիւթին եւ թէ պատմութեան գեղեցիկ ձեւին կողմանէ, ուստի եւ չէր կրնար մոռցուիլ աշխարհաբար թարգմանութեան մանաւանդ թէ քիչերէն է որ կրկին թարգմանութեան արժանացած են: Առաջին անգամ թարգմանած էր զայն Մարտիրոս Սիմոնեանց (Մոսկուա, 1869, տպ. Բոմբ. Բարայեան գաթանեանց): Սոյն թարգմանութեան, որ արդէն շատ հաջողագիտ է, կը յաջորդէ այժմ երկրորդ մը, որուն վրայ է մեր խօսքը:

Երկու գլխաւոր ծամբայ բռնած են ցայսօր մեր թարգմանիչք: Ուսման թարգմանութեան հետ անհրաժեշտ տեսած են ընդարձակ ներածութիւններ եւ բազմաթիւ ծանօթութիւններ կցել: այսպէս է օրինակի աղագաւ Նաբանդանի թարգմանութիւնը Թարգմանցի թղթին¹, խորնայն խորնացուց նոր թարգմանութիւնը Խորեն Ծ. Վ. Ստեփանէի ձեռքը², եւն: Առջ հակառակ կարծիքն ունին, եւ ասոնց թուէն է հեղինակս, որ յառաջաբանութեան մէջ կը գրէ թէ «Ուսումնական դասի համար եւ ուսումնական հետազոտութիւններով եւ ծանօթութիւններով» ըստ մեր համոզման՝ հարկ անգամ չկայ աշխարհաբար թարգմանութիւններ հրատարակել: Նրկու կողմ ալ իրաւունք ունին ըստ իւրաքանչիւր տեսակիտի: Ստոյգ է որ երկար զուտ մանագիտական ներածութիւնք եւ ծանօթութիւնք հասարակ ընթերցողաց համար աւելորդ են: Սակայն կարեւոր ներածութիւնք ու ծանօթութիւնք ալ պակսելու չեն, առանց որոյ անմասնագէտ ընթերցողն չի կրնար պարզ ըմբռնել այնպիսի ճշպօքեր ու կտորներ, որոնք բոլորովին ուրիշ հանգագմանաց, ուրիշ սովորութեանց ու ժամանակի մէջ կատարուած են: Այսպէս ըստ մեզ ոչ ուսումնական կամ նաեւ միջին կարգի ընթերցողն այնպէս պարզ պիտի չկարենայ ըմբռնել Եղիշէի պատմութեան շատ մասերը հեղինակի թարգմանութեան մօտ: Գիտն զի շատ մ'աշխարհագրական ու ազգագրական հանգամանք, սովորութիւնք ընդհանուր ազգին

ու սոհմերուն, յարաբերութիւնք նախարարական տանց, եկեղեցւոյ պաշտօնէից են. եւ ընդհանրապէս Հայոց եւ Պարսից մէջ աւանդութիւնք, կրօնական եւ այլ կարծիք, վարչութեան ձեւերն են, որոնց բազմաթիւ ակնարկութիւնք սփռուած են Եղիշէի գրոց մէջ, մուծ պէտք է որ մեան այս կարգի ընթերցողաց: Եւ այս մասին շատ անբաւական են հեղինակին թարգմանութեան վերջն աւելցուցած 15 էջ ծանօթութիւնքն, մանաւանդ որ թարգմանիչն սովորութիւնն է այսպիսի մեծաւ մասամբ պարսկական բառերը ճշգրիտ նշնպէս անփոփոխ պահել թարգմանութեան մէջ:

Մեր նպատակը չէ գրոցս թարգմանութեան մանրամասն քննութիւն մ'ընել, թէ եւ այս կարեւորագոյն մասն է: Վասն զի թէ այսպիսի թարգմանութիւնք ծանօթութեամբ ճիստացեալ ըլլան կամ ոչ՝ երկրորդական խնդիր կը մնայ. բուն կարեւորն է ճշգրտութիւն եւ ընտրութիւն թարգմանութեան: Այս թարգմանութեան վրայ ցայժմ երկու թերթի մէջ³ քննադատութիւնք երեւցան՝ իրարմ բոլորովին տարբեր ուղղութեամբ, որոնց մէջ մանաւանդ մին («Մուրճ») շատ աւելի հիմնական է, եւ ուր մանրամասն դրուած է բազմաթիւ մը պակաս, սխալ թարգմանութեան եւ կտորներու: Մերք կը շատանայ յիշել հոս քանի մը կտորներ, որ ըստ դիպաց մեր առջեւն ելած են:

Թարգմանութեանս լեզուն ի հարկէ արեւելեան բարբառով է: Սակայն թէ որչափ հաւատարիմ մնացած է թարգմանիչն իւր գրաւ բարբառին օրինաց՝ մեր քննութեան դուրս է, թէ եւ շատ բան խորթ կ'երեւայ մեզի: Նոյն իսկ Եղիշէի ճակատը («Եղիշէի վարդապետին վաւ Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին») շատ նիւթական թարգմանութեամբ եղած է այսպէս: «Եղիշէի Պատմութիւնը Վարդանի եւ Հայոց պատերազմի համբ:» Բայց այսպիսի նիւթական թարգմանութիւնք դժբախտաբար շատ յաճախ են գրոցս մէջ: Օրինակի աղագաւ, Եղիշէ կը յիշէ սովորական առած մ'ըրկելով.⁴ «Նոցա էր փորեայ գիւրդորասն, դուք ընդէր ցեւ յառաւ ջագոյն», այսինքն թէ ինչու դուք նախ ինկաք անոնց փորած խորխորատին մէջ: Այստեղ կը թարգմանէ հեղինակս (էջ 73, 1) «խորխորատ

¹ Գաղար Գարպեցու դրած թու դիւր... Թարգմանութիւն եւ բացատրութիւնք Մ. Նալբանդանից ի Ս. Պետրոսի, 1868, տպ. Մ. Տէր Գրիգորիան:

² Մ. Խորենացի: Հայկական պատմութիւն, աշխարհաբար թարգմանեց եւ լուստարանէ խորեն Ծ. Վ. Ստեփանէ: Պետերբուրգ, տպ. Ստորխոտով, 1899: 8^{րդ} էջեր 334-ի + 351 + 358: Հմտ. Ասոր վրայ Հնդկութեւ Աւ. 1890, թ. 5, եւ ի մէջ այլոց բազմոց առանձին տեսողութեամբ Գ. Խալաթեանի (Մոսկու խորենաց, Հայոց պատմութիւնք եւն: Ս. Պետերբուրգ 1890. 8^{րդ} էջեր 39.)

³ «Մուր-Գար», 1891, թ. 171 եւ 172: «Մուրճ», 1891, թ. 11, էջ 1390-1397: Ներքոյ հատուած մ'ալ այսպիսի թարգմանութեանց ծանօթութեան նկատմամբ: «Մուր-Գար», 1891, թ. 180, եւ իրկին «Մուրճ», 1892, թ. 1:

⁴ Եղիշէ, Մատենադարանութիւնք, տպ. Վ. Սեմա, 1859, էջ 42, 18: Հմտ. Սալմու, է. 16: «Ազգի ի խորխորատ ցր եւ գործեաց», այսպէս նաեւ յոյն բնագիրը:

նոցա համար էր փորձուած. դուք ինչո՞ւ առաջ առաջ լցրիք ռո՞շ:» Աշխարհաբարի մէջ «ընու», այս նշանակութիւնը չունի, որնաւս գործարարի մէջ ազդեցութիւն է տարբեր խնայքի: — Եղիշէի ըսածը թէ «յոյժ հոգեւ ինչացոնի ի խորհուրդս»¹ կը գտնենք թարգմանուած (էջ 19) «Հատ կոպրոտէ կէն մտքերնումը», որ շէնք գիտեր թէ նաեւ արեւելեան բարբառոյն մէջ ունի այն նշանուածութիւնը, զոր հոս բնագիրը կը պահանջէ: — Պարսկերէ, կ'ընէ Եղիշէ², Հայոց շատ բերդերուն վրայ յարձակեցան, բայց «ոչ ինչ կարացին առաւել նոցա»: Բառ առ բառ թարգմանուած է այս մասը (էջ 156) «Ախաւ. կուի տալ բերդի շուրջը: Բայց երբ որ չկարողացան առաւել նոցա», եւն: Հոս բնագրի մէջ «ազդէ» ուրիշ իմաստ ունի (ստանեալ, գտնագրուած ըլլալ)՝ եւ աշխարհաբարին մէջ ուրիշ: — Աստակոյ համար կ'ընէ Եղիշէ³ թէ «Ուսնաւ եղև նմա ամենայն սիրելիք նորա»: Երբ այս խօսքը թարգմանուած գտնենք (էջ 178) «Ուսնաւոր որքն նորա իւր ամեն սիրելիքները», յայտնի է որ յաջող թարգմանութիւն չէ: Գտնէ արեւմտեան Հայոց համար «ստնհար ընել» չունի երբեք գրաբար «ստնհար ընել» աստութեան իմաստը (արհամարհել, անարգել, ծաղրել):

Եթէ ուզէինք մեծ կշտ մը կրնայինք բերել այսպիսի թարգմանութեանց, որ շատ նեթութեան են, եւ ի հարկէ տեղ տեղ բողբոլովն ուրիշ իմաստ ունին: Ասոր հակառակ՝ կարելի է գտնել տեղեր ալ, ուր բնագրի բառն անխորտի կրնայ պահուիլ առանց վնասելու աշխարհիկ լեզուի ոգւնը, որուն տեղ՝ գտնէ արեւմտեան բարբառին համար՝ նորալուր ճճով թարգմանութիւն կը գտնենք: Ըստ մեզ ամենեւին արգել չկար որ Եղիշէի հետ ըսուէր թէ նախարարները «յականէ յանուանէ»⁴ կոռուեցան Պարսից արքունիքը՝ քան ըսել թարգմանչին հետ (էջ 57)՝ «Այս նախարարներին առաւ առաւ կանչեցին թագաւորի գուռն», եւ ալ նմաններ:

Չենք ուզեր ըսել թէ բոլորովին անյաջող է թարգմանութիւնը: Ապաշին երկու գլխաւոր մեծ պահումութիւն կը նշմարենք գրոցս մէջ, որ բաւական կը նսեմացնեն թարգմանութեան յարգը: Հատ յաճախ բողբոլովն աննմանութիւնք բնագրին աստութեան կերպին հետ՝ կամ ազատ թարգմանութեան այն տեսակը, զոր յարանուածութիւն (paraphrase) կը կոչեն, երբեմն թէեւ ոչ

այնչափ շատ եւ մեծ մասամբ մանր՝ յաւելմունք, եւ աւելի յաճախ՝ պակաս կամ թերի մասեր, դուրս թողուած նախադասութիւններ. — կամայ թէ ակամայ՝ այն ինչոքէն դուրս է. — թէեւ այսպիսեաց մաս մ'ալ բնագրին ձեռագրաց տարբերութեան արդիւնքն է: Երկու օրինակ միայն յիշենք: Յազկերտ կը սպառնայ Հայոց՝ թէ զիրենք խուժաստան պիտի խաւրէ այնպիսի անճանապարհ տերերով մինչեւ «բազում ի ձէնդ է խորշի յերթալն ստակցին» (թարգմանութեան մէջ չկայ «ի խորշակէ») եւ թէ անթիւ զօրք պիտի խաւրէ ի Հայս, եւ «զեկեղեցիս եւ շուրհաւնէս վկայարանս» քակեցից: Արքին մասին մէջն ալ «զոր անուանէքն» աստութիւնն առանց թարգմանութեան մնացած է, որ սակայն ուրիշ նուրբ փմաստ կու տայ խօսքին: Հայոց առ թուրքոս գրած թղթին մէջ՝ կը յիշեցնեն Հայք՝ թէ իրենք ունենան «հաւատան որ ի քրիստոս» ընկալուէս առաջ եղիւրդոսդէս շուրհաւնէս մանութեան մէջ Հռոմայ կպիսկոպոսայտիս այս յիշատակութիւնը դուրս ձգուած է՝ որչափ կ'ընէս կամաւ: Ապաշին բնագրին եւ մատենագրին պարտապատշաճ հաւատարմութեան գէժ մեղանչել է՝ այնպիսի կտորներ՝ որոնք շատ անգամ պատմեցան քննութեանց մեծ կուռանկրեան ըլլալ դուրս թողլով առանց որեւիցէ ծանօթութեան: Այս կտորին մասին նոյնպէս դատեցին մեզմէ յառաջ նաեւ ոյլք⁵:

Եթէ ուզենք թարգմանութեանն բնագրին հետ անման, ազատ եւ յաճախ անյաջող, երբեմն նաեւ սխալ կտորներ մի առ մի կրնանք ուրեւնել, երկարածիք քննութեան մը պէտք պիտի ըլլայ: Կը շատանանք հոս դնելով քանի մ'օրինակ այսպիսի թարգմանութեանց:

Եղիշէ ուրացող իշխանաց սրտի ցան յայտնելու համար կ'ընէ թէ «Ամենքեան չէլտի չէլտի հարկաւնէն»: Թարգմանիչը նոր բնագրի մը կարծես յօրինել է թարգմանելով (էջ 85) «Ամենքն էլ ծուրը գրին գետնի վրայ գլուխները խոնարհեցրին», Գտնէ թարգմանութիւն չէ այս առաջնոյն: — Հաճոյ թուեցաւ խորհուրդն թագաւորին եւ մեծամեծացն օր էն ի ինչ քանի ... անորդեւն առաքել: թարգմանուած է (էջ 17) «Խորհուրդը հաւանցին ... մեծամեծ խորհուրդուննէրը ... յորդեւ զեղանաւեք ուղարկեց:» Ընդհանուր իմաստը նոյն է,

¹ Էջ 10, 35:² Էջ 95, 9:³ Էջ 109, 3:⁴ Էջ 33, 5:⁵ Էջ 36, 33:⁶ Էջ 55, 16:⁷ Միւս, վերջինիւս առաջին տեղը:⁸ Էջ 50, 9:⁹ Էջ 9, 31:

բայց թարգմանութիւնն աղատ: Նշոյնպէս է «ի նոյն միտս յնդէւլ Գաւառէն»¹ խօսքը թարգմանեալ (էջ 21) «Այս մտքի մէջ Գաւառէնում էր, որ բնագրին նուրբ իմաստը չի տար: — Եւրբ Բագկերտ իւր Բուշմանաց վրայ բրած յաղթութիւնը տեսաւ, « յնդէւլի տեւալ է ի նոյն Գաւառ (այսինքն) «ի նոյն լընդունայն միտս եղեալ»² Հաստատէր ի կարծիս մոլորութեանն»³: Ճիշդ հակառակն հասկցուած եւ թարգմանուած է. (28, 16) «Այնուհետեւ տեւելով որ իւր յայտնին զուր անշուք կրկին Հաստատուեցաւ, եւն: 28 թէ միայն սխալ է այս, այլ նաեւ ասով անկապ կը մնայ պատմութեան թելը: — Եղբէն է «Եւրբ... մահուամբ»⁴ խօսքը կը գտնենք թարգմանուած (էջ 44) «Եւրբ... մահով:»⁵ Բայց բնագրին մէջ Հոս «Խրատեցաւ, կը շփոթեցէ «պարտաւորաց մահուամբ:» — Բագկերտ յոխորտանք կ'ըսէր Հայոց նախարարաց՝ թէ «Ոչ կարէք աւերել զնոյնք ահաւս իմ»⁶, այսինքն՝ «Իմ անառիկ բերդերս:» Բոլորովին մոլորացածոյ եւ սխալ է թարգմանութիւնը. (էջ 63) «28-ը կարող քանդել է՝ պէտք ու անիւք որոշուեալ:» — Միհրանեսի ճոխութիւնը նկարագրելով կ'ըսէ Եղբէն՝ թէ նաեւ թագաւորն անոր հրամանին կ'անտար ի նաեւ այս ձևով զործերն ձեռնարկած էր. «որոյ եւ ձախող իրացն իսկ բուռն հարեալ էր»⁷, այսինքն՝ կրօնական պատերազմին ձեռնարկելու պատճառն Միհրանեսի էր, ինչպէս այլուր կը պատմէ Եղբէն: Բոլորովին ուրիշ բան կ'ըսէ թարգմանիչը. (էջ 115) «Թագաւորն անգամ լսում էր նորա բերդից ելած խօսքին, (բնագիրը) «Հրամանն կ'ըսէ»⁸, որչ 3-ի-ընդ իւր հրահրելին այնպէս պէտք ու անիւք որոշուեալ:» — «Սաղարթ»⁹ (զորագրութիւն) թարգմանուած է (էջ 124) «առաջնապահ:» — Մոգպետը կը յորդորէ զՎասակ՝ ջանալ որ զուր աւերմունք չըլլան երկրին, որով նաեւ պետութեան գանձը կը փնտրէ, «Գանձի, կը յաւելու, իւր է աշխարհս»¹⁰, այսինքն՝ պետութեան մէկ բաժինը կամ մասն է: Թարգմանիչը կ'ըսէ Հոս (էջ 81) «Այս աշխարհս մի նոսրանքն ունի, որ նման իմանալ ունի, բայց նաեւ բնագրին անմասն է. եւն եւն:

Այսպիսի ալ կը բաւէ գաղափար մը տալու թարգմանութեան օրպիտութեան վրայ, որով

¹ էջ 12, 12.
² էջ 16, 18.
³ էջ 25, 34.
⁴ էջ 36, 29.
⁵ էջ 68, 8.
⁶ էջ 74, 25.
⁷ էջ 47, 34.

ստիպուած ենք ըսել՝ թէ ընդհանրապէս շատ ազատ եւ շատ տեղ ալ անպարզ է թարգմանութիւնը: Բայց եւ այնպէս օգտակար ձեռնարկութիւն մըն է այս, եւ իւր նպատակին՝ որ է ոչ ուսումնական դասակարգին ըմբռնելիքն էղիչէի պատմութիւնը, լիովին կրնայ հասնիլ, որով եւ կրկին հրատարակութեանց արժանանալ, եւ այն ատեն կը յուսանք որ բանասիրութեան իրաւացի տրտուներեկուն ալ գոհացում կը տրուի հիմնական սրբագրութեամբ մը:

Նախ քան վերջ տալն մեր քննութեան՝ արժան էր համարինք յիշել Հոս կտոր մ'ալ: Միհրանեսի հրովարտակին սկիզբն է՝. «Միհրանեսի Հէրէն»¹ հրամանատար Երան եւ Ցանեւրան, եւն: Թարգմանութեան մէջ այս «Վերուկ, իբրեւ անուն առնուած է այսպէս. (էջ 34) Միհրանեսի Հէրէն, հրամանատար Երան եւ Սանեւրան, եւն: Թէ «Վերուկ, անուն չէ հոս» յայտնի է: «Վերուկ» (կամ լաւ եւս «Վերուկ») պարսկերէն արտասանուած է, որ կը նշանակէ «մեծ, կամ»² «աւագ», եւ այսպէս վերագործ մըն է եւ յայտարար Միհրանեսի պաշտամանն որ «աւագ հրամանատար, էր Վրեաց պետութեան: Համեմատելու է քիչ մ'ետքն Հայոց գրած պատմական, որ կը գրեն»³. «Միհրանեսի Դեթ հաղարպետից Վրեաց եւ Վրեաց, եւն: Ուրիշ տեղ մ'ալ «աւագանք» բառին տեղ կը գործածէ Եղբէն այս բառը՝ գրելով՝⁴ «Ամենայն Հէրէն եւ պատուական նախարարն»⁵, եւն: Սակայն Հոս թարգմանին չէ թերութիւնն, այլ մեր նոր մատենագրութեան, որ իւր ամենէն նշանաւոր մատենագիրներն անգամ գետ չէ կրկնուած քննական աշխույժ, եւ չէ որոշած հարադասն ու եկամուտն, ուղիղն եւ թիւրն, եւ չէ պարզած միջին եւ խնդրական մասերը: Եղբէնի պէս գրող մանրամասն քննութիւն մը շատոնց պէտք էր լըյս տեսած ըլլալ:

ձ. 8. 8.

ԲԱՆԱՍՑԵՂԱԿԱՆ

Յաջորդ ոտանադրն ուղղուած է խմբագրութեանն նշագրելուն՝ հանդիման ուղղութիւնով կը բաղնայ հետեւեալ մասերը:

«Հայամ աւուրս, յայտնի ազգային երգիչ Պր. Ներսէս Հաջմանն»¹ որ տարիներ է վեր աստ իշխանագործութեան բարձր երգչեղբուն թեան մասին՝ կը պարապէր իւր ձայնին մշա-

¹ էջ 20, 5.
² էջ 22, 34.
³ էջ 64, 23.